

Русова О.С.

Формування моделі тристороннього співробітництва в межах «Веймарського трикутника»

Стаття фокусується на дослідженні історії багаторічної діяльності «Веймарського трикутника», який допоміг чітко визначити європейські перспективи Польщі та підтримав її ствердження як центрального компонента «нової Європи». Також такий формат взаємовідносин дав змогу Франції та Німеччині активізувати «східний напрям» зовнішньої політики ЄС, який набув колосального значення після розпаду СРСР.

Ключові слова: «Веймарський трикутник», ЄС, розширення на Схід, тристороннє співробітництво, інтеграція, «нова Європа».

Стаття фокусується на дослідженні історії багаторічної діяльності «Веймарського трикутника», який допоміг чітко визначити європейські перспективи Польщі та підтримав її ствердження як центрального компонента «нової Європи». Також такий формат взаємовідносин дав змогу Франції та Німеччині активізувати «східний напрям» зовнішньої політики ЄС, який набув колосального значення після розпаду СРСР.

ний формат взаимоотношений позволил Франции и Германии активизировать «восточное направление» внешней политики ЕС, которое приобрело колоссальное значение после распада СССР.

Ключевые слова: «Веймарский треугольник», ЕС, расширение на Восток, трехстороннее сотрудничество, интеграция, «новая Европа».

The article is focused on the historical studies of the «Weimar triangle» longstanding activities, which helped to set out the European perspectives of Poland and supported its rise in the capacity of the key component of «new Europe». Also this format of interrelations enabled France and Germany to vitalize the «Eastern direction» of the EU foreign policy, which assumed a great importance after the dissolution of USSR.

Key words: «Weimar Triangle», EU, Eastern enlargement, trilateral cooperation, integration, «new Europe».

УДК 327(430+438+495.7):339.92

Русова О.С.,
аспірант кафедри
міжнародних відносин
Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. «Веймарський трикутник» виникає як політико-дипломатична конфігурація у 1991 р., відображаючи нову геополітичну ситуацію в регіоні Східної та Центральної Європи після завершення періоду так званих оксамитових революцій. З одного боку, розпад соціалістичного блоку та СРСР змусив ці держави шукати нових партнерів та альтернативні формати взаємодії, а з іншого – Французька Республіка і Федеративна Республіка Німеччина так само перебудували свою політику щодо країн пострадянського простору [3, с. 253]. Одним із центральних об'єктів нового політичного курсу Франції та Німеччини стала Польща. Її залучення до цих процесів як однієї з найбільших за кількістю населення та територією серед інших країн «нової Європи» стало першочерговим завданням. Головним зовнішньополітичним орієнтиром стала економічна та політична інтеграція з країнами ЄС. Поява нового геополітичного утворення дозволила німцям та французам утримувати поляків у межах діалогу, здійснюючи опосередкований контроль як над реформами у сферах зовнішньої та внутрішньої політики Варшави у 90-х рр. ХХ ст., так і в регіоні Центральної та Східної Європи загалом.

Аналіз актуальних досліджень. Найбільший інформаційний пласт у дослідженні являє собою польська література. Вона присвячена аналізу політико-історичних передумов створення «Веймарського трикутника». Подібна зацікавленість у цій темі пов'язана з роллю, яку починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня відіграє «Веймарський трикутник» у зовнішній політиці Польщі. У цьому контексті слід відзначити праці польських

політологів та істориків Ф. Драуса [7], К. Міщак [12], А. Бальцера і К. Вуйчицького [6], К. Скубішевського [16], Дж. Рупника [15], С. Паржимеса [14] та Б. Кожела [10]. Зокрема, робота останнього «Веймарський трикутник: генеза, діяльність та перспективи співпраці» дає оцінку діяльності «Веймарського трикутника» за трьома аспектами: білатеральні та трьохсторонні відносини країн; вплив національних інтересів держав на процес співпраці; характер взаємодії та можливість трьохсторонньої кооперації в структурах ЄС.

Вартують уваги роботи німецьких авторів К.-Г. Штандке [5], Б. Норберта [13] і Кая-Олафа Ланга [11]. Вони дотримуються думки, що тристороння кооперація, безумовно, може взяти на себе ряд корисних функцій в ЄС, забезпечуючи спільноту такими необхідними потужностями, як лідерство, досягнення консенсусу або стратегічне керівництво. Також задля більш детального аналізу зовнішньої політики Польщі, Франції та Німеччини були використані публікації таких авторів, як Т. Зверева [2], О. Звягіна [3] та О. Панаріна [4].

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки ефективною була та є діяльність «Веймарського трикутника», а також дати характеристику основним тенденціям у трьохсторонніх відносинах між Німеччиною, Францією та Польщею станом на сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Із заснуванням «Веймарського трикутника» було пов'язано багато сподівань. На думку професора Генрі Менудії з університету «Париж III Нова Сорбонна», його виникнення зумовлено історичними та практичними міркуваннями. Після жагучої ненависті та війн у

минулому столітті тільки примирення та співробітництво поряд із солідарністю могли визначати взаємні стосунки, а німецько-французький досвід мав слугувати прикладом [5, с. 51]. Отже, за зразком французько-німецького тандема появи «Веймарського трикутника» передувало встановлення міцних білатеральних німецько-польських і французько-польських відносин (підписання у квітні та червні 1991 року Договорів про дружбу і співпрацю Польщі з Німеччиною та Францією).

Першочерговим завданням об'єднання було підкреслити те, що Польща, Франція та Німеччина поділяють спільні європейські цінності, та консолідувати решту європейських держав навколо таких понять, як демократія, безпека, фінансовий добробут і стабільність на континенті. Хоча ще на початку 90-х років ці три партнерські країни зближувалися, маючи різні мотиви для цього [14].

Після падіння комуністичного режиму Польща вбачала в Німеччині головного союзника для реалізації своєї мети входження в усі західні структури. А Франція як один з основних партнерів Німеччини мала підтримати її в цьому. Ось так «Веймарський трикутник» виявився цінним інструментом для підтримки польських прагнень приєднатися до ЄС [13, р. 3]. А як зазначав колишній міністр закордонних справ К. Скубішевський, кооперація з французько-німецьким тандемом, використана у відповідний спосіб, посилювала позицію Польщі в Європі та відкривала перед польською політикою нові перспективи [16, с. 131]. Але, на думку політолога Францішека Драуса, підхід, де успішність євроінтеграційної політики Польщі ставилася в пряму залежність від «Веймарського трикутника», є кон'юнктурним та поверховим. У зв'язку із цим він наголошував на тому, що підхід Польщі до Трикутника мав би бути стратегічним, а не інструментальним, а тристороння співпраця – самоціллю для всіх партнерів [7].

У свою чергу Німеччина невдовзі після завершення «холодної» війни визначила розширення на Схід одним із завдань зовнішньої політики ЄС і наголошувала на важливому значенні членства Польщі в об'єднанні. Також, на її думку, ці процеси мали відбуватись за активної участі Франції. А за допомогою «Трикутника» Німеччина прагнула розв'язати потенційні та реальні побоювання щодо агресивного характеру своєї зовнішньої політики стосовно Центрально-Східної Європи після об'єднання двох німецьких держав [12, с. 6].

Що ж стосується Франції, то «Веймарський трикутник» використовувався, щоб не допустити маргіналізації власних позицій як на європейському континенті загалом, так і в Центрально-Східній Європі зокрема. Держава розробляла власні ініціативи у сфері європейської політики, де головною метою залишалось подальше поглиблення європейського інтеграційного процесу. Сутність цієї ідеї

полягала в гармонізації власних інтересів зі стратегічними цілями Німеччини з огляду на загальний пошук нового порядку для всієї Європи. З цього приводу Збігнев Бжезінський висловив свою точку зору, що «Веймарський трикутник» створив на європейському континенті геополітичну «вісь», яка мала потенційно велике значення і охоплювала близько 180 млн осіб, що належали до трьох націй з яскраво вираженим почуттям національної самобутності. З одного боку, це ще більше зміцнило провідну роль Німеччини в Центральній Європі, але, з іншого боку, ця роль дещо врівноважувалась присутністю Франції та Польщі в тристоронньому діалозі [1, с. 89].

Проте, незважаючи на наявність об'єктивних причин для розвитку подальшого співробітництва між країнами, у трьохсторонніх відносинах спостерігалась ціла низка суперечностей, що гальмували цей процес. Так, франко-польську кооперацію у період з 1991 по 2004 рр. можна вважати лише частково успішною. Основні розбіжності стосувалися питання подальшого розширення ЄС та реформування інституційної системи ЄС. Для Франції головною задачею було поглиблення європейської інтеграції, а не розширення ЄС на Схід. Натомість Польща, відзначаючи важливість обох процесів, наголос ставила саме на розширенні. Крім цього, не можна не відзначити різні погляди держав щодо майбутнього європейської системи безпеки. Для Франції НАТО було небажаною альтернативою зміцненню суто європейських інститутів безпеки. У свою чергу ж Польща виступала за утворення євроатлантичної системи спільної безпеки в Європі, шляхом розширення структур НАТО. Також яскраво вираженою була диспропорція між глобальним характером зовнішньої політики Франції та прагненням Польщі відігравати роль лідера в своєму регіоні. Очевидно, що для французької дипломатії переважали контакти не з Польщею, а з такими країнами, як Росія або Німеччина [15, с. 50].

Німецько-польські відносини також базувалися на пошуку спільних інтересів та подолання наявних розбіжностей. Із самого початку ці стосунки були асиметричними з огляду на певні економічні та політичні диспропорції. Польща видавалась більш слабким партнером, але намагалась компенсувати ці диспропорції своєю активною участю у спільних європейських проектах [6, с. 181]. Підтримуючи її проєвропейські прагнення, Німеччина керувалась власними безпековими інтересами і бажала економічної та соціальної стабільності в державі, з якою вона має спільний кордон значної протяжності та яка на той час перебувала у складному процесі трансформації. Для Німеччини надзвичайно важливим був той факт, що після перенесення кордону ЄС на Схід вона змінювала свій периферійний політико-географічний статус і припиняла бути буферною державою на кордоні зі

Східною Європою. Ще одним стратегічним інтересом Німеччини було бажання посилити свій вплив на інтеграційні процеси в Європі та прийняти нових членів зі сходу, незважаючи навіть на значні проблеми, пов'язані з адаптацією їхніх економік до вимог і стандартів ЄС.

Враховуючи об'єктивні економічні та політичні параметри, тристороння співпраця держав «Веймарського трикутника» постійно переживала періоди активізації та спадів, що змінювали один одного. Так, на початку 2000-х констатується певне послаблення франко-німецько-польської співпраці. Тому саміт «Веймарського трикутника», який відбувся у Вроцлаві в травні 2003 року, привернув до себе неабияку увагу. З ним було пов'язано багато надій через те, що це була перша зустріч трійки після завершення війни в Іраку, що призвела до розколу не тільки в межах таких структур, як ООН, НАТО, ЄС, але й усередині самого «Веймарського трикутника». У той час як Франція та Німеччини виступили різко проти цієї військової операції, більшість країн Східної Європи відкрито підтримали США. Така позиція тодішніх країн – кандидатів на вступ до ЄС, в тому числі Польщі, призвела до різкої критики з боку президента Франції Жака Ширака, який назвав таке рішення безвідповідальним [2, с. 139]. Через це черговий саміт видавався гарною можливістю налагодити відносини по лінії Берлін – Париж – Варшава. А також з огляду на те, що 16 квітня 2003 року було схвалено одразу вісім країн – кандидатів на вступ до ЄС з регіону Центральної та Східної Європи, існування «Веймарського трикутника» як інструмента підтримки Польщі у цьому питанні перестало бути актуальним [5, с. 48]. Отже, темою майбутнього саміту став пошук нових точок дотику та перегляд завдань «Веймарського трикутника» як такого.

Під час саміту президенти Польщі та Франції А. Квасневський і Жак Ширак, а також федеральний канцлер Німеччини Г. Шредер висловили свою підтримку щодо діяльності «Веймарського трикутника», який повинен був стати діючою силою у розширеному ЄС. У трьохсторонньому форматі домовились працювати над формуванням єдиної політики ЄС у таких галузях, як аграрний та транспортний сектор, економічні та соціальні зв'язки. порушувалося питання розвитку європейської політики безпеки та оборони за допомогою проведення регулярних трьохсторонніх консультацій, спрямованих на покращення цивільних і військових можливостей ЄПБО. Цей аспект був особливо важливим у контексті налагодження та зміцнення стратегічного партнерства між ЄС та НАТО, «старою Європою» і США після іракської кризи. Також було зроблено акцент на тісній співпраці трьох країн у просуванні реформ європейських інститутів влади та започаткування спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Також під

час спільної прес-конференції президент Франції Жак Ширак дав роз'яснення щодо своїх критичних висловлювань на адресу країн Центральної та Східної Європи. Франція у його особі ніяк не виступала проти їх підтримки дій США в Іраку. Але, на його думку, нові члени, які бажали бути прийнятими до європейської родини, повинні були у першу чергу висловити свою солідарність із нею [5, с. 56].

Загалом основним лейтмотивом зустрічі у Вроцлаві було твердження про те, що «Веймарський трикутник» є форумом для діалогу та кооперації, який володіє достатньою силою, щоб надати необхідні політичні імпульси розширеному ЄС. Але, попри усі сподівання, динамічність діяльності «Веймарського трикутника» знижується, а сам проект на певний час втрачає свою актуальність, хоча це в жодному разі не привело до припинення двостороннього співробітництва.

Ситуація між партнерами також погіршується через різні позиції щодо військового конфлікту між Грузією та Росією у серпні 2008 року, зокрема щодо ролі останньої у ньому. У цей же час в Польщі суттєво зросли побоювання відносно франко-німецького домінування в ЄС та необхідності проведення інституційних реформ. Що ж стосувалося питання розширення ЄС на Схід після 2004 року, то Париж був скептично налаштований та не виказував великої зацікавленості у співробітництві з Варшавою в цьому напрямі. У Берліні лише на словах підтримували ініціативи Веймарської трійки, фактичних дій було досить мало. А в Польщі, яка традиційно була найбільш «провеймарськи» налаштованою країною, у період після її прийняття до ЄС ці настрої значно знизились. Це було зумовлено непростотою внутрішньополітичною ситуацією, а саме приходом до влади євроскептиків – братів Качиньських.

Таким чином, з 2005 року проект «Веймарський трикутник» суттєво пробуксовує, а його ревіталізація відбувається лише у 2010 р. після впевненої перемоги на президентських виборах лідера іншої політичної сили – партії «Громадянська платформа». Її лідери сформували новий уряд на чолі з Дональдом Туском, який підтримував ідею надання нового поштовху франко-німецько-польським відносинам. Ця ініціатива була активно підтримана і новим президентом Броніславом Коморовським.

Треба зазначити, що в цей час і в Німеччині відбувається зміна політичного клімату. Новий уряд, коаліція ХДС-ХСС та ВДП (2009 р.), так само виступила з наміром інтенсифікувати німецько-польське співробітництво та поставити його на один щабель разом із франко-німецькими відносинами. 21 червня 2011 року у Варшаві відбулась офіційна зустріч представників польського та німецького урядів, де було складено амбітну програму двостороннього співробітництва, яка також

передбачала кооперацію в рамках «Веймарського трикутника» [11].

У Франції теж складались відносно нейтральні передумови для налагодження трьохсторонніх відносин. Французький президент Ніколя Саркозі, відчуваючи наближення чергових виборів у 2012 році, хотів заручитись підтримкою передусім своїх партнерів у Європі. Це був один зі сприятливих факторів у вирішенні проблемних питань, які знаходились на порядку денному в ЄС під час головування Франції (липень-грудень 2008 р.).

У цей період зростає кількість офіційних зустрічей на вищому рівні представників Франції, Польщі та Німеччини, зокрема їхніх міністрів закордонних справ та уповноважених з європейської політики. Завдяки цьому певне поживлення відбулось при обговоренні таких тем, як спільна зовнішня політика і політика безпеки, та були розпочаті певні ініціативи в цій галузі. Відповідальність за їх втілення була взята Польщею під час її головування в ЄС у другому півріччі 2011 року. Це повинно було покращити політичний імідж Польщі в ЄС та посприяти тому, щоб країну нарешті сприймали як рівноправного партнера у «Веймарському трикутнику». Такий «Трикутник» має бути рівнобедним, а не асиметричним. Адже тільки в такому разі він може виконувати функцію допоміжного інструмента в європейських інтеграційних процесах. Не претендуючи на дублювання наявних на союзному рівні інтеграційних функцій, «Веймарський трикутник» мав стати свого роду амортизатором та рушійною силою концепцій, що реалізуються в рамках європейських інтеграційних процесів. Першочерговою метою мала бути подальша розбудова тристороннього ініціативного та ефективного кооперативно-консультативного механізму [4, с. 402].

Після остаточного відновлення співробітництва між Францією, Польщею та Німеччиною у межах «Веймарського трикутника» в 2010 році були сформульовані завдання, які планувалось виконати за допомогою перманентних консультацій. «Веймарський трикутник» мав стати з'єднувальною ланкою, чия трьохстороння кооперація сприятиме досягненню компромісів між «старою» та «ною» Європою, виконуватиме роль рушійної сили, виступаючи зі спільними ініціативами в ЄС та здійснюватиме функцію політичного управління з метою реалізації довгострокових стратегій в різних сферах [11]. Проте існували і певні стримуючі фактори цієї амбітної програми. По-перше, треба було пам'ятати, що «Веймарський трикутник» – це союз «важковаговиків». Якщо трикутник бажає реально формувати європейську політику, йому життєво необхідно було залучити до цих процесів «менших» країн – членів ЄС або навіть цілі регіональні об'єднання. Тут варто згадати Вишеградську групу, Середземноморські держави, партнерів по Бенілюксу та Балтійський регіон.

Далі, як підкреслює Павло Токарські, експерт з питань європейської інтеграції та польських закордонних справ Німецького інституту міжнародних відносин і безпеки (SWP), між трьома країнами склалися гарні відносини, особливо між Польщею та Німеччиною. Вони стали цілком досконалими, особливо під час перебування Дональда Туска на посаді прем'єр-міністра. Згідно з його думкою, Меркель і Туск дуже тісно співпрацювали. Польща усвідомлювала, що близькі відносини з Німеччиною були умовою її впливу на політику Брюсселя. Обидві країни мали різні підходи до енергетичної політики, тематики зміни клімату і внутрішнього ринку, але більшість їх інтересів збігалися. Німеччина розраховувала на Польщу в питаннях противаги франко-італійській коаліції, яка виступала проти політики жорсткої економії в умовах глобальної фінансової кризи [9]. При цьому для Польщі «Веймарський трикутник» залишається одним із засобів впливу на європейську політику, хоча у Варшаві складається враження, що Німеччина і Франція не завжди висловлюють належну зацікавленість форумом. На думку голови брюссельського офісу Французького інституту міжнародних відносин IFRI Вінсента Пертрусота, Польща повинна змінити свій імідж «молодшого партнера», а «Веймарський трикутник» повинен важити більше, ніж традиційний франко-німецький тандем [8].

Польща сама має чітко сформулювати свої очікування в контексті «Трикутника», щоб не тільки збільшити його результативність, а й підвищити ефективність власного зовнішньополітичного курсу. Хоча в умовах повернення до влади консервативної більшості на чолі з партією Право і справедливість та президентом А. Дудою, а також нестабільною політичною ситуацією у Франції та Німеччині, пов'язаною з президентською кампанією та парламентськими виборами відповідно, це буде достатньо складно зробити.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, питання взаємодії усіх трьох компонентів «Веймарського трикутника» є запорукою успішності його діяльності. Франко-польський складник є не менш важливим, ніж польсько-німецький чи франко-німецький. Столиці держав «Веймарського трикутника» лежать на лінії, що сполучає Захід і Схід Європи, і є одночасно хребтом ЄС. Це твердження залишається вірним незалежно від політики, яка здійснюється Францією, Німеччиною та Польщею. В інтересах кожної з них та особливо останньої, щоб «Веймарський трикутник» став чимось більшим ніж риторична фігура. «Трикутник» має бути інструментом посилення усього ЄС, а також впливу Польщі на його внутрішню та зовнішню політику [10, с. 198].

Можна вважати, що «Веймарський трикутник» являє собою мікромодель ЄС, де формуються

спільні цілі та виявляються суперечності між країнами-учасниками. Тому еволюцію відносин між державами «Веймарського трикутника» з моменту його заснування і до сьогодні слід розглядати як приклад європейської інтеграції в дії. Головна мета трьох держав має полягати в тому, щоб перейти від формату зручного для всіх учасників співробітництва в окремих ініціативах до регулярної кооперації. Вона повинна мати всеохоплюючий характер з довгостроковою перспективою і торкатись насамперед тих питань, що викликають найгостріші дискусії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска: (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. Бжезинский; пер. с англ. О.Ю. Уральской]. – М. : Международные отношения, 1998. – 256 с.
2. Зверева Т.В. Внешняя политика современной Франции / Т.В. Зверева. – М. : Канон + РООИ Реабилитация, 2014. – 344 с.
3. Звягіна О.М. Вироблення нового курсу зовнішньої політики Польщею у 1990-і роки / О.М. Звягіна // Гілея. – 2012. – № 60. – С. 252–257.
4. Панаріна О.В. Багатосторонній вимір польсько-німецького співробітництва в рамках «Веймарського трикутника» / О.В. Панаріна // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 5 (49). – С. 396 – 402.
5. Штандке К.-Г. Саммит Веймарского треугольника во Вроцлаве 9 мая 2003 г. Критическая оценка / К.-Г. Штандке // Европа (журнал польського інституту міжнародних дел). – 2003. – Том 3. – № 4 (9). – С. 47–58.
6. Balcer A. Polska na globalnej szachownicy / A.Balcer, K.Woycicki. – Warszawa : Wydawnictwo Poltext, 2014. – 390 s.
7. Draus F. Trójkąt Weimarski: w poszukiwaniu sensu / F. Draus // Przegląd Środkowoeuropejski. – 1998. – № 20–21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://przepladse.pl/archiwum/numer21/08.htm>.
8. Gotev G. Poland: ambitious archivers. Poland “can offer economic recipe” to the EU / G. Gotev, K. Kokoszczyński // European media platform. – 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euractiv.com/sections/poland-ambitious-achievers/poland-can-offer-economic-recipe-eu-308264>.
9. Kokoszczyński K. Analysts: Weimar Triangle key for Poland's new role in EU / K. Kokoszczyński, D. Tos t, G. Gotev, C. Barbiere // Media platform EurActiv. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euractiv.com/sections/poland-ambitious-achievers/analysts-weimar-triangle-key-polands-new-role-eu-308297>.
10. Koszel B. Trójkąt Weimarski: Geneza – działalność – perspektywy wspól- pracy / B. Koszel. – Poznań : Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, 2006. – 243 s.
11. Lang K.-O. Das Weimarer Dreieck jetzt stärken und nutzen / K.-O. Lang, D. Schwarzer // SWP-Aktuell. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2011A31_Ing_sw_d_ks.pdf.
12. Miszczak K. Przyszłość Trójkąta Weimarskiego po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej / K. Miszczak // Przegląd Środkowoeuropejski. – 2004. – № 37. – S. 5–8.
13. Norbert B. The Das Weimarer Dreieck. Von regionaler Kooperation zu europäischer Integration / B. Norbert // Transatlantic Internationale Politik. – 2000. – Vol.1. – P. 2–6.
14. Parzymies S. Interesy partnerów współpracy weimarskie / S. Parzymies // Przegląd Środkowoeuropejski. – 1998. – № 20–21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://przepladse.pl/archiwum/numer21/06.htm>.
15. Rupnik J. Gdzie Paryż, gdzie Krym? Polskę i Francję, prócz licznych urazów, dzielą też zasadnicze różnice w kwestii polityki europejskiej / J. Rupnik // Polityka. – 2004. – № 41. – S. 50–52.
16. Skubiszewski K. Podstawy stosunków polsko-niemieckich / K. Skubiszewski // Przegląd powszechny. – 2007. – № 9. – S. 126–133.